

Jemielity, Witold

Ewangelicy augsburscy w Łomży i okolicy

Studia Teologiczne 22, 323-356

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. WITOLD JEMIELITY

EWANGELICY AUGSBURSCY W ŁOMŻY I OKOLICY

Treść: 1. Parafie i filiały ewangelickie, 2. Parafia w Łomży, 3. Świątynia, 4. Cmentarze, 5. Miejsce urodzenia, 6. Miejsce zamieszkania, 7. Zajęcia ludności, 8. Małżeństwa, 9. Chrzty, 10. Przejścia na katolicyzm, 11. Nazwiska, 12. Szkolnictwo, 13. Wojny światowe.

Do drugiej wojny światowej w Łomżyńskim mieszkała znaczna grupa ewangelików augsburskich. Była to ludność początkowo napływowa, potem już tutaj urodzona. Autor zamierza omówić osadnictwo niemieckie, miejsce urodzenia przybyszów oraz miejsce ich aktualnego zamieszkania. Rozproszonych na rozległym terenie łączyło wspólne wyznanie i ta sama parafia. Autor chce omówić starania ludności o utworzenie własnej parafii, potem o zapewnienie miejsca do wspólnej modlitwy i o utrzymanie dla pastora. Stanowiąc wyraźną mniejszość pośród stałych mieszkańców ewangelicy nawiązywali z nimi kontakty. Ujawniało się szczególnie przy chrztach, małżeństwach i pogrzebach. Jest to kolejne opracowanie autora o ewangelikach¹.

Po trzecim rozbiore Polski Łomżyńskie znalazło się w zaborze pruskim. Wówczas utworzono prowincję Prusy Nowowschodnie z podziałem na departamenty białostocki i płocki; Łomża należała do pierwszego departamentu. W 1815 r. w Królestwie Polskim wprowadzono podział kraju na województwa. Stolicą województwa augustowskiego, w skład którego weszła Łomża, było miasto Suwałki². Po upadku powstania listopadowego rząd zacierał odrębności Królestwa Polskiego od Cesarstwa Rosyjskiego. Jednym z przejawów tej polity-

¹ W. JEMIELITY, *Kościół ewangelicko-augsburski w Łomżyńskim 1795-1940*, w: *Na przelomie stuleci. Naród – Kościół – Państwo w XIX i XX wieku*, pod red. M. Piotrowskiego, Lublin 1997, s. 415-427. Tenże, *Ewangelicy we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, *Prawo Kanoniczne*, 46(2003) nr 3-4, s. 111-170.

² M. KALLAS, *Przyczynek do dziejów podziałów administracyjnych w początkach XIX wieku. Departament łomżyński w latach 1807 – 1815*. W: *Państwo – Kościół – Niepodległość*, Lublin 1986, s. 258, 263.

ki była zmiana nazw urzędów i okręgów administracyjnych. W 1837 r. przemianowano województwa na gubernie, w 1845 r. liczbę guberni zmniejszono z ośmiu do pięciu, jednakże gubernia augustowska pozostała w swych dawnych granicach³. W 1866 r. nowy podział administracyjny na dziesięć guberni wynikał z przyczyn przede wszystkim politycznych, jako jeden z elementów unifikacji Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim. Wówczas utworzono m.in. gubernię łomżyńską, w ramach której były powiaty: kolneński, łomżyński, szczuczynski, wysokomazowiecki (dawniej znajdowały się w guberni augustowskiej), makowski, ostrołęcki, ostrowski i pułtuski (dawniej były w guberni płockiej)⁴.

1. Parafie i filiały ewangelickie

Największe natężenie osadnictwa luterńskiego przypadło na pierwszą połowę XIX w., w związku z planowaną już kolonizacją niemiecką w Królestwie Polskim. W tym okresie powstał m. in. silny ośrodek niemiecko-ewangelicki w Łodzi. W latach trzydziestych na terenie Królestwa istniało już 48 zborów luterńskich, które liczyły ogółem blisko 200 tys. członków. Po upadku powstania listopadowego napływ nowych osadników niemieckich osłabł, a po 1860 r. prawie ustał⁵.

Dekretem carskim z 26 lutego 1828 r. został powołany wspólny dla luteranów i kalwinistów zamieszkałych w Królestwie Polskim Generalny Konsystorz Ewangelicki, który istniał do 1849 r. Wówczas zostały nadane Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu i ewangelicko-reformowanemu odmienne ustawy regulujące ich położenie prawne. Ustawy te pozostały nie zmienione do I wojny światowej. Kościół ewangelicko-augsburski został podzielony na cztery superintendentury: warszawską, augustowską, kaliską i płocką (w 1901 r. utworzono piątą – piotrkowską). Funkcję generalnego superintendenta pełnili kolejno: ks. Juliusz Ludwиг (1849-1873), ks. Waldemar Everth (do 1895 r.), ks. Karol Gustaw Munitius (od 1904 r.), po nim ks. Juliusz Bursche⁶. Łomża należała do superintendentury augustowskiej. Gminy – para-

³ W. TRZEBIŃSKI, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815 – 1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4, s. 6, 34, 53.

⁴ Dziennik Praw, t. 66, s. 301.

⁵ E. ALABRUDZIŃSKA, *Kościoły ewangelickie na kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 18, 20.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (skrót: AGAD). Centralne Władze Wyznaniowe (skrót: CWW), sygn. 1352 k. 131; sygn. 1361 k. 17.

fie były kierowane przez kolegium, w skład którego wchodził pastor, który mógł być prezesem, i dwunastu starszych członków kolegium wybieranych na zebraniu parafialnym na trzy lata. Kolegium wybierało pastora, zarządzało parafią i majątkiem parafialnym. W 1857 r. w guberni warszawskiej wymieniono 31 parafii i filiałów, w guberni płockiej 6, w guberni radomskiej 2, w guberni lubelskiej 2 i w guberni augustowskiej 17 tych ośrodków religijnych⁷. Od 1901 r. w okręgu kaliskim było 16 parafii i 7 filiałów, w okręgu piotrkowskim 14 i 9, w okręgu płockim 13 i 5, w okręgu warszawskim 12 i 7, w okręgu augustowskim: parafie – Godlewo, Łomża, Mariampol, Paproć Duża, Pułtusk, Suwałki, Szaki, Wierzbołowo, Wiżajny; filiały – Augustów, Kalwaria, Nasielsk, Preny, Sejny, Sereje, Sudargi, Szczuczyn, Wiłkowyszki, Wisztyniec i Władysławów. W chwili wybuchu pierwszej wojny światowej Kościół Ewangelicki w Królestwie Polskim liczył pół miliona wyznawców skupionych w 66 parafiach i 38 filiałach. W 1939 r. Kościół Ewangelicko – Augsburski podporządkowany Konsystorzowi w Warszawie liczył 118 parafii i około 500 tys. wyznawców⁸.

W 1819 r. Rada Obywatelska Województwa Augustowskiego wniosowała do namiestnika Królestwa Polskiego, Józefa Zajączka, aby dla wyznania ewangelicko-augsburskiego pobudować kościoły w każdym mieście obwodowym oraz kościoły dla kolonii liczących dwieście rodzin, ponadto dla wyznania ewangelicko-reformowanego kościół tylko w mieście wojewódzkim. W 1821 r. Komisja Województwa Augustowskiego jako miejsce dla nowych parafii wskazywała sześć miast: Augustów, Kalwarię, Łomżę, Mariampol, Sejny i Szczuczyn. Ponieważ ubodzy mieszkańcy nie zgadzali się na stałe składki, organizowanie nowych parafii odłożono do stosownego czasu⁹.

⁷ AGAD, CWW, sygn. 1063 k. 3. W 1843 r. superintendent diecezji płockiej przedstawił kandydata na pastora do Szak i do Łomży, z czego wynika, iż podlegały mu tereny województwa augustowskiego. AGAD, CWW, sygn. 1366 k. 167. Archiwum Diecezjalne w Łomży (skrót: ArŁm). Zespół Ogólny (skrót: II) sygn. 59a k. 104; II sygn. 476 k. 35. W 1884 r. superintendentem diecezji augustowskiej ewangelicko – augsburskiej był Edward Erdman, pastor parafii Preny. Pamiatnaja Knizka guberni suwalskiej 1884.

⁸ W. GASPARY, *Z dziejów Kościoła Ewangelickiego w Polsce w latach 1918 – 1939, w: Kościół w Drugiej Rzeczypospolitej*, Lublin 1980, s. 175 – 193. W. SAWICKI, *Kościół i wspólnoty protestanckie na ziemiach polskich w okresie niewoli narodowej (1795 – 1918)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora, Poznań – Warszawa 1974 – 1979, t. I, cz. I, s. 664, t. II, cz. 2, s. 95. Archiwum Państwowe w Białymstoku (skrót: ArPb). Rząd gubernialny łomżyński 1867 – 1918, sygn. 118 k. 24. Archiwum Państwowe w Białymstoku (skrót: ArPb), Rząd gubernialny łomżyński 1867-1918, sygn. 118, k. 24.

⁹ AGAD, CWW, sygn. 1060 k. 30, 47.

Uregulowanie parafii ewangelickich w guberni augustowskiej nastąpiło dopiero w latach czterdziestych. W 1842 r. konsystorz ewangelicki warszawski podał, że w guberni augustowskiej dla ponad czterdziestu tysięcy ewangelików było dziewięć parafii i osiem filiałów, mianowicie: w obwodzie augustowskim parafia w Suwałkach a filiały w Augustowie i w Szczuczynie; w obwodzie kalwaryjskim parafia w Wierzbołowie a filiały w Kalwarii i Wiłkowyszkach; w obwodzie łomżyńskim parafia w Łomży; w obwodzie mariampolskim parafie w Godlewie, w Mariampolu i w Szakach a filiały w Prenach, w Sudargach i we Władysławowie; w obwodzie sejneńskim parafie w Serejach, w Wisztyńcu i w Wiżajnach a filiał w Sejnach. Ponadto znajdowało się wiele osad, które z racji znacznej odległości nie przyłączono do żadnego z tych ośrodków, a duchowni dojeżdżali tam dwa lub trzy razy w roku z pomocą duszpasterską, na przykład do Grajewa, Jedwabnego, Kolna, Stawisk, Tykocina. Owe parafie i filiały obsługiwało trzech duchownych wyznania augsburskiego i jeden wyznania reformowanego, mianowicie: pastor z Godlewa parafie Godlewo i Szaki oraz filiały Preny i Sudargi; pastor z Mariampola parafie Mariampol i Wierzbołów oraz filiały Wiłkowyszki i Władysławów; pastor z Sereje parafię Sereje i filiał w Sejnach; pastor z Suwałk parafie Suwałki, Wisztyniec i Wiżajny oraz filiały Augustów i Kalwarię. Parafię w Łomży i filiał w Szczuczynie obsługiwał pastor z Paproci Dużej, w guberni płockiej, on ponadto i cały obwód ostrołęcki¹⁰.

Przed uregulowaniem parafii było mniej duchownych. W 1840 r. pastor gminy Suwałki Grabowski podał, że dojeżdżał do obwodów: augustowskiego – 12 lat do Augustowa i Huty Sztabińskiej, 8 lat do Grajewa i Szczuczyna; kalwaryjskiego – 5 lat do Kalwarii, 5 lat do Wierzbołowa, 4 lata do Wiłkowyszek, 12 lat do Wisztyńca; łomżyńskiego – 7 lat do Jedwabnego, Kolna, Łomży, Stawisk, Tykocina i Wizny, raz lub dwa razy na rok; sejneńskiego – 12 lat do Sejn i Smolan, 8 lat do Serej; około 12 lat do wsi Kłejpedy – dwanaście razy w roku oraz do innych miejsc po trzy lub cztery razy stosownie do potrzeb wyznawców¹¹.

Wśród wymienionych parafii i filiałów tylko Sereje należały do wyznania reformowanego, inne do wyznania augsburskiego. W 1837 r. według oficjalnych danych w guberni augustowskiej było ponad 600 osób ewangelików reformowanych, w 1849 r. ks. Grabowski w oparciu o ustne wiadomości od pastorów ustalił liczbę wyznawców na

¹⁰ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 443.

¹¹ AGAD, CWW, sygn. 1345.

około 1000, w 1850 r. konsystorz warszawski podał liczbę 494 osoby. W powiecie łomżyńskim tylko w mieście Łomży było 9 osób i we wsi Pietkowie 1 osoba tego wyznania¹².

2. Parafia w Łomży

W czasach pruskich w Łomży i okolicy zwiększyła się liczba ewangelików. W 1806 r. powstał w Łomży filiał, do którego dwa razy w roku przyjeżdżali pastory z pogranicznych parafii ewangelickich w Prusach. W 1826 r. przybyło do Łomży dodatkowo 25 rodzin i założyli osadę fabryczną. W 1828 r. w listopadzie fabrykanci – sukienicy zwrócili się do komisji rządowej o wyznaczenie funduszu na utrzymanie pastora i nauczyciela; w szkole ewangelickiej uczyło się wówczas 60 dzieci. W trzy miesiące potem komisja rządowa poleciła komisji województwa augustowskiego, aby w ciągu dwóch miesięcy przedstawiła projekt utworzenia parafii oraz podała plan i wyszczególniła koszty budowy kościoła i zabudowań dla pastora w Łomży. W styczniu 1829 r. konsystorz warszawski poparł prośbę wiernych z Łomży, w październiku tego roku konsystorz ponownie zabiegał o utworzenie parafii w Łomży. Pisał iż z powodu braku kościoła tylko nieliczni ewangelicy osiedlili się tutaj, jest ich zaledwie 1 519 dusz. Gdy będzie parafia w Łomży, to potrzebne staną się filiały w Kolnie, Kolonii Srebrnej i Tykocinie. Konsystorz dołączył „wykaz familii” ewangelików zamieszkałych w Łomży i okolicy. W styczniu 1830 r., w odpowiedzi na starania ewangelików o fundusze na utrzymanie pastora, komisja rządowa zgodziła się na pokrycie kosztów podróży i utrzymania dojeżdżającego tutaj duchownego. Tak będzie, pisała, „dopóki ostatecznie parafia w tym miejscu zaprowadzona nie zostanie”. Równocześnie komisja rządowa zatwierdziła przedstawiony sobie wykaz rodzin zamieszkałych w Łomży i w okolicy, razem 427 rodzin, w 88 miejscowościach, na przykład w Jedwabnem 26 nazwisk, w Kolno 18, w Łomża 65, w Nowogrodzie 17, w Srebrnym Borku 44, w Stawiskach 24, w Tykocinie 31. Na 1831 r. rozłożono składkę pomiędzy 484 rodzin, podano nazwiska, zawód i miejsce pobytu. Pomimo tego w 1836 r. komisja rządowa postanowiła odłożyć utworzenie parafii w Łomży do późniejszego czasu z powodu, że ewangelicy nie byli tak liczni i tak zamożni, by mogli posiadać oddzielną parafię. Konsystorz skłonny był zobowiązać mieszkańców do złożenia rocznie 950 zł na utrzymanie przyszłej parafii, ale komisja rządowa nie

¹² AGAD, CWW, sygn. 1352 k. 406; sygn. 1354 k. 9, 21.

wyraziła na to zgody, podtrzymała swoją decyzję. W czerwcu 1837 r. konsystorz przedstawił komisji rządowej swoją opinię w sprawie obmyślenia wynagrodzenia dla ks. Grabowskiego, który odmawiał dalszej posługi, czynionej, jak on sam uważał, bezpłatnie. Konsystorz pisał, iż ks. Grabowski od 1832 r. przyjeżdża nie tylko do Łomży, lecz dwa razy do roku czyni objazd większego terenu, za co otrzymuje od wiernych dobrowolne ofiary. Nie należy mu się przeto dodatkowa opłata od rządu.

W lipcu 1839 r. konsystorz podjął znów starania o utworzenie parafii w Łomży. Pisał do komisji rządowej, że zabiegał o to jeszcze przed 1828 r., ale z różnych powodów, a szczególnie z braku jednomyślności tamtejszych ewangelików parafia nie powstała. W Łomży i okolicy nadal jest za mało ewangelików, by mogli ponosić ciężary na utrzymanie ośrodka religijnego. Nie można jednak pozostawić ich bez opieki duchowej, dlatego konsystorz powierzył administrację Łomży pastorowi w Paproci Dużej. Powiadamiając o tym, konsystorz prosił rząd o przeznaczenie 600 zł rocznie na utrzymanie pastora w Łomża. Równocześnie konsystorz dołączył projekt organizacyjny parafii w Łomży. Miałyby do niej należeć: miasto Łomża i 7 gmin wokół, miasto Śniadowo i 10 gmin, miasto Nowogród i 4 gminy, miasto Kolno i 3 gminy, miasto Stawiski i 7 gmin, miasto Wizna i 10 gmin; razem 376 miejscowości. W listopadzie 1839 r. dokonano rozkładu składki wśród mieszkańców na lata 1838-1840, na łączną sumę 1 425 zł.; razem 515 rodzin (w samej Łomży 136 rodzin) i łącznie 1 526 dusz, wymieniono wykonywany zawód przez każdego z płatników składek. Komisja rządowa zatwierdziła projekt i wówczas powstała parafia, ale bez własnego pastora¹³.

W kwietniu 1840 r. konsystorz po raz kolejny zabiegał u komisji rządowej o dotację na utrzymanie pastora. Na razie niechby pastorem dojeżdżali tutaj w pewnych terminach, szczególnie ks. Schlicke z Paproci Dużej. Ale on sam nie jest w stanie zadośćuczynić potrzebom parafian łomżyńskich na tak rozległym terenie. W sierpniu 1841 r. konsystorz w piśmie do komisji rządowej stwierdził, że „od trzech lat parafia w Łomży jest urządzona i jako tymczasowy filiał pastora w Paproci poruczona”. Liczy ona 1 500 dusz, nie jest zdolna sama utrzymać własnego pastora, a powinna być samodzielną parafią, mającą pod opieką filiał w Szczuczynie. W grudniu tego roku podano, że do filiału w Łomży kilkakrotnie w roku dojeżdżał duchowny z inne-

¹³ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 6, 7, 27, 31, 89, 113, 143, 146, 186, 200-236. E. KNEIFEL, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeiden in Polen 1555-1939*, Vierkenchen 1971, s. 205.

go ośrodka, za wynagrodzeniem 600 zł rocznie; niechby rząd dał 1 500 zł rocznie na stałego pastora w Łomży. W październiku 1842 r. konsystorz znów informował komisję rządową, że ks. Schlicke nie może przybywać do Łomży nawet dwanaście razy do roku. Potrzebny jest stały duchowny, czemu na przeszkodzie stoi brak funduszu na jego utrzymanie. Gubernia augustowska liczy ponad 30 tys. ewangelików a tylko czterech duchownych. Wreszcie nastąpił przełom w omawianej sprawie. Z dniem 20 marca/ 1 kwietnia 1843 r. ks. Bogumił Tydelski został pastorem w Łomży i pracował tutaj do 1844 r. Ks. Schlicke, pastor Paproci Dużej, przekazał mu administrację, wszelką korespondencję oraz akta kościelne i cywilne parafii Łomży i filiału Szczuczyn. Pastorzy z Łomży aż do drugiej wojny światowej opiekowali się filiałem Szczuczyn. W Paproci Dużej był własny pastor, od 1886 r. i tamtą parafią opiekował się pastor z Łomży¹⁴.

Oto kolejni pastory i administratorzy parafii: Gustaw (Benno, Wilhelm) Müller 1844-1846, Karol Wagner 1846 – zmarł 16 04 1851, Juliusz Mrongovius 1852-1859, Jan Adam Haberkant 1859-1863, Karol Gustaw Manitius 1865-1867, Wendt 1867-1870, Karol Juliusz Pastenaci 1870-1874, Wernic 1874-1875, Teodor Ludwig 1875-1882, Wernic 1882-1884, Kacper Mikulski 1884-1930, Karol Edward Świtalski 1930-1931, Aleksander Jehnke 1931, Henryk Zalewski 1934-1936, Zygmunt Kuźma 1937-1941. W XIX w. przyczyną częstych zmian pastorów było słabe uposażenie parafii łomżyńskiej¹⁵.

Wielu ewangelików przybywało w Łomżyńskie z nadgranicznych miejscowości pruskich, zamieszkałych przez Mazurów. W 1867 r. w parafii łomżyńskiej było 60 rodzin polskich i 270 niemieckich (razem 900 dusz), ale i ci zapewne w większości znali język polski. W XIX w. w miejscowej świątyni modlono się raczej po polsku, na co pośrednio wskazuje sprawa ks. Haberkanta. Za włączenie się w sprawy powstania styczniowego, w 1863 r. został zesłany w głąb Rosji,

¹⁴ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 293, 319., 332, 447, 478.

¹⁵ E. KNEIFEL, *Die Pastoren evanelsch-augsburgischen Kirche in Polen*, Neuendettelsau 1965, są podane krótkie życiorysy poszczególnych pastorów, w porządku alfabetycznym. AGAD, CWW, sygn. 1362 k. 6, 23, 71, 74, 80-90, 397; sygn. 1363 k. 335, 341, 345, 359, 433-449, 456. Archiwum Państwowe w Łomży (skrót: ArPł), Akta małżeństw parafii ewangelickiej w Łomży z lat 1843-1890. Por. J. GWARDIAK, *Wielkie lecz zapomniane zastugi. Kacper Mikulski (1840-1935)*, Studia Łomżyńskie 11(2000)114-123. Po zgonie nestora duchowieństwa ewangelickiego, Kacpra Mikulskiego, Zwiastun Ewangeliczny, Warszawa 6 10 1935. Ś. p. ks. Kacper Mikulski, Zwiastun Ewangeliczny 3 11 1935. Cz. Brodziki, Ks. Zygmunt Kuźma, „Plebani”, pastor łomżyński bohater Powstania Warszawskiego, Studia Łomżyńskie, t.14 (2003), s. 129-132.

gdzie przebywał dwa lata. Konsystorz ewangelicki skutecznie zabiegał o jego uwolnienie, a następnie powiadomił władze cywilne, iż ksiądz objął parafię w Łęczycy, gdzie byli sami koloniści niemieccy. Pastorzy Mikulski, Świtalski, Zaleski, Kuźma deklarowali narodowość polską. Według stanu z 1926 r., w Polsce były cztery parafie czysto polskie, wśród nich parafia w Łomży, dwie czysto niemieckie, w pozostałych parafiach odprawiano nabożeństwa w języku polskim i niemieckim. Parafia ewangelicka w Łomży liczyła wiernych: w 1913 r. – 661, w 1922 r. – 630, w 1930 r. – 700, w 1938 r. – 900; parafia w Paproci Dużej: w 1922 r. – 700, w 1930 r. – 1 000, w 1938 r. – 1 310; filiał w Szczuczynie: w 1922 r. – 30, w 1930 r. – 90, w 1938 r. – 300; filiał w Grajewie: w 1938 r. – 250 wiernych. Dla porównania, w 1839 r. na terenie parafii katolickiej łomżyńskiej mieszkało katolików 4 569, wyznawców mojżeszowych 1 657, ewangelików 427, w 1864 r. katolików 4 588, wyznawców mojżeszowych 4 810, ewangelików 146, zaś w samym mieście Łomży w 1921 r. było: katolików 22 014, wyznawców mojżeszowych 9 131, ewangelików 272, prawosławnych 95 osób; w 1938 r.: katolików 63,25 %, wyznawców mojżeszowych 35,20 %, ewangelików 1,15 %, prawosławnych 0,10 %¹⁶.

3. Świątynia

Ewangelicy starali się o miejsce do sprawowania kultu. Mogli wznieść własną świątynię lub korzystać z istniejących w mieście obiektów. Własnej świątyni nie zbudowali, więc pozostało drugie rozwiązanie. W Łomży znajdowały się okazałe budynki dawniej jezuickie (do 1773), potem popijarskie (do 1807), następnie miejskie. W skład kompleksu szkolnego wchodził kościół, przeznaczony tylko dla młodzieży. W 1806 r. kamera pruska proponowała władzom w Berlinie dać kościół na wspólne użytkowanie katolikom i protestantom, lub cały kościół protestantom, bo katolicy mieli już piękny kościół parafialny. Berlin nie zdążył odpowiedzieć, gdy nadeszły wojska napoleońskie. W kościele był magazyn wojskowy (do 1816), a nabożeństwa dla uczniów odbywały się w kościele kapucynów. W 1822 r. ewangelicy sprawowali swoje ceremonie religijne w zdewastowanym kościele popijarskim¹⁷. W 1830 r. odbywali nabożeństwa nie

¹⁶ E. ALABRUDZIŃSKA, *Kościół*, s. 55, 96. W. JEMIELITY, *Łomża w okresie międzywojennym*, Łomża 2002, s. 19. ArŁm, I sygn. 294 a. W. ŚWIDERSKI, *Łomża*, Łomża 1925, s. 168.

¹⁷ ArŁm, II sygn. 294 a. Wizytacja biskupia 1822.

w kościele, a w sali szkolnej gmachu popijarskiego. Rok wcześniej zwrócili się do komisji rządowej w Warszawie o darowanie im klasztoru, zabudowań, ogrodów i gruntów będących własnością Panien Benedyktynek w Łomży. To, według nich, pozwoliłoby rządowi zaoszczędzić 70 000 zł na budowę kościoła ewangelickiego oraz zabudowań dla pastora i na szkołę parafialną, zaś dwie zakonnice i kilka nowicjuszek można by przenieść do klasztoru w innym mieście. W 1831 r. wystąpili do rządu z nową propozycją. Pisali iż rząd zobowiązał się wybudować kościół ewangelicki w Łomży, ale powstanie listopadowe temu przeszkodziło. Proszą więc o darowanie im kościoła popijarskiego wraz z oficyną i ogrodem po zlikwidowanej szkole, jako niepotrzebne miastu. Władze cywilne w Warszawie zasięgnęły zdania kuratora szkolnictwa. Ten wyjaśnił, że szkoła w Łomży nie uległa likwidacji, w klasztorze popijarskim jedynie czasowo znajduje się lazaret. Klasy przeniesiono wprawdzie do Szczuczyna, lecz biblioteka i muzeum pozostały w Łomży. Szkoła łomżyńska zostanie znowu otwarta, jak tylko będzie stamtąd uprzątnięty lazaret. Ponadto przepisy krajowe zabraniają jakiegokolwiek przenoszenia własności jednej religii na rzecz drugiej. Taką odpowiedź Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego przekazał konsystorzowi ewangelickiemu. W 1836 r. ewangelicy z Łomży nadal modlili się w sali szkolnej gimnazjum, na co mieli zezwolenie komisji rządowej dane 7 stycznia 1831 r., dopóki nie zostanie zbudowany kościół. Teraz prosili komisję rządową o zgodę na wystawienie w sali małego ołtarzyka, co wykonają własnym kosztem. Obecność ołtarzyka sprawi przyjemność wiernym i spowoduje, że w sali przestaną odbywać się rozmaite widowiska szkolne. Ich prośbę w maju poparł konsystorz warszawski. Oto w marcu tego roku pastor Grabowski rano odprawiał nabożeństwo i udzielał komunii, a po południu w tejże sali odbyło się przedstawienie. Gdyby nie nastąpiło przekazanie sali szkolnej dla gminy ewangelickiej, konsystorz prosił o wyznaczenie jednego z domów fabrycznych, należących do państwa, na wyłączny użytek dla liturgii¹⁸. W październiku tego roku konsystorz ponownie zwracał się o przekazanie jednego z domów fabrycznych, jak tylko wojsko nie będzie zajmować go na lazaret. Konsystorz prosił ponadto, aby sala w szko-

¹⁸ W 1826 r. kronikarz Kapucynów zanotował, że na początku maja zaczęto murować dziedzięć kamienic dla sukienników. Kilka z tych budynków postawiono w ogrodzie klasztornym, inne poniżej kościoła popijarskiego. Budowę finansowali Antoni Radziszewski, Stanisław Kisielnicki, Alojzy Rowicki i Jan Lutto. Archiwum Ojców Kapucynów w Łomży, Historia klasztoru od 1814, s. 183-185.

le służyła jedynie obrzędom religijnym. W 1841 ewangelicy z Łomży wystosowali do cara prośbę o wyznaczenie funduszu na pobudowanie kościoła, na utrzymanie pastora i na założenie szkółki dla dzieci. W tymże roku konsystorz przypomniał się rządowi w sprawie domów fabrycznych, zbudowanych przed 1831 r. przez fabrykantów, a od tego czasu po większej części stojących bezużytecznie. Zapytany o zdanie, gubernator suwalski wyjaśnił komisji radowej, iż chociaż znajduje się w Łomży pięć domów fabrycznych po osadzie fabrycznej założonej w 1826 r. a upadłej podczas powstania listopadowego, to jednak są one zajmowane na potrzeby wojskowe, wojsko chce nawet więcej domów. W 1843 r. konsystorz znów prosił rząd o darowanie dwóch domów fabrycznych na mieszkanie dla pastora i służby kościelnej oraz na urządzenie tam szkoły elementarnej i oddzielnej kaplicy. Konsystorz otrzymał odpowiedź negatywną z uzasadnieniem, iż domy rządowe pozostałe po byłej osadzie fabrycznej od 1833 r. służą na lazaret wojskowy¹⁹.

Kościół popijarski budził zainteresowanie nie tylko ewangelików. W czerwcu 1840 r. rząd gubernialny augustowski polecił proboszczowi parafii katolickiej w Łomży zabrać stamtąd przedmioty liturgiczne, gdyż wojsko przejmie kościół na cerkiew. Do tego nie doszło, bowiem prawosławny arcybiskup warszawski Antoni nie wyraził zgody, utrzymanie kościoła wymagałoby wielkich nakładów. W lipcu 1845 r. proboszcz wyznania katolickiego przeniósł, na krótko, nabożeństwa z remontowanego kościoła parafialnego do kościoła popijarskiego²⁰. W międzyczasie ewangelicy nie zanieśli starań. W październiku 1844 r. komisja rządowa zapytywała kuratora okręgu szkolnego warszawskiego, czy rzeczywiście zamierza zwrócić rządowi kościół popijarski, jak to sugeruje konsystorz ewangelicki. Konsystorz doniósł też, że kościół od kilkunastu lat stoi pustkami, popada w ruinę, nie jest potrzebny dla gimnazjum, gdyż dla potrzeb uczniów ma być urządzana kaplica w sali szkolnej. Kościół jest potrzebny ewangelików tym bardziej, że została utworzona w Łomży parafia i mieszka tutaj pastor. Dyrektor szkoły w Łomży i grono profesorskie byli przeciwni odstąpieniu kościoła ewangelikom, byli ponadto zdania, że ci nie potrafią go odrestaurować. Kurator okręgu naukowego też uważał, że odstąpienie kościoła ewangelikom naraziłoby gimnazjum na największą niedogodność. Nie można również oddać im sali szkolnej na wyłączny użytek, gdyż schody prowadzące na piętro są bardzo

¹⁹ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 12, 39, 91-96, 140, 159, 163, 168, 299, 332, 533, 534.

²⁰ ArŁm, II sygn. 259 k. 205; sygn. 264 k. 62.

wąskie i wychodzenie uczniów zabierałoby wiele czasu. Niech nadal, jak dotąd, ewangelicy modlą się w sali egzaminacyjnej. W 1849 r. konsystorz informował komisję rządową, że dyrektor gimnazjum domaga się ustąpienia ewangelików z sali, jako potrzebnej na urządzenie kaplicy dla uczniów, bowiem sufit w kościele grozi odpadnięciem. Dyrektor gimnazjum mówił, że chociażby sala nie była użyta na ten cel, jednak zawsze jest potrzebna dla szkoły, i że ewangelikom miała służyć tylko czasowo, kiedy nie było jeszcze stałego pastora. W konkluzji konsystorz stwierdzał, że ewangelicy chcą pozostać w sali lub proszą o przekazanie im kościoła popijarskiego²¹. Można tu nadmienić, że w 1839 r. do tej szkoły uczęszczało 330 chłopców, a kadra nauczycieli i wychowawców liczyła 18 osób²².

Zabiegi ewangelików o przyznanie im kościoła popijarskiego spełniły się. Dnia 10/23 lutego 1853 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego przyznała im świątynię, a komisja rządowa 5/17 sierpnia tego roku powiadomiła o tym rząd gubernialny augustowski i poleciła dokonać przekazania świątyni na rzecz parafii ewangelickiej w Łomży. Dokonało się to 23 września/ 3 października tego roku w obecności naczelnika powiatu i przedstawiciela miejscowej szkoły. Ewangelicy nadal modlili się w sali egzaminacyjnej. Gdy w lipcu 1854 r. kurator okręgu szkolnego warszawskiego zażądał przekazania z początkiem roku szkolnego sali, w której miała być urządzona kaplica dla uczniów, ewangelicy prosili komisję rządową, by mogli w niej pozostawać dopóki nie przygotują kościoła. Na remont kościoła konsystorz warszawski dał 2 700 rubli, księżna Aleksandra Teodorowna w 1851 r. przejeżdżając przez Łomżę darowała 400 rubli, miejscowi parafianie zebrali 1 900 rubli. Dopiero na początku listopada 1854 r. uroczyście zapoczątkowano modły w kościele i nadal prowadzono prace remontowe. W 1860 r. dokładnie wykazano rządowi wydatki na sumę 4605 rubli. Katolicy poczuli się pokrzywdzeni. Odzywały się głosy zarzucające władzy kościelnej niedbalstwo oraz proponujące odnowienie kościoła ze składek katolików. Administrator diecezji augustowskiej zabiegał o cofnięcie decyzji, ale było już za późno. Utrzymanie tak dużego kościoła przekraczało jednak możliwości małej parafii ewangelickiej, po pierwszej wojnie światowej potrzebny był gruntowny remont. W 1921 r. ukonstytuował się Komitet Szkolny Rewindykacyjny w celu odzyskania byłego kościoła popijarskiego od ewangelików i oddania go młodzieży szkolnej. Proponowano dać ewangelikom w zamian cerkiew Ołonieckiego pułku piechoty. Po kil-

²¹ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 646, 718, 719; sygn. 1362 k. 7, 35, 43, 343,

²² ArŁm, Zespół parafialny (skrót: I), sygn. 294 a, bez karty.

ku latach pertraktacje te urwały się, gdyż ewangelicy oświadczyli, że cerkiew nie stanowi ekwiwalentu obecnego kościoła. Ewangelicy modlili się w tym kościele do II wojny światowej. Dnia 12 września 1944 r. ustępujące wojska niemieckie wysadziły budowlę w powietrze²³.

W 1863 r., na pytanie prezydenta miasta Łomży, proboszcz parafii katolickiej wyjaśnił, iż stosownie do rozporządzenia biskupa przejął pod opiekę sprzęty liturgiczne z kościoła popijarskiego. Niektóre rzeczy znajdują się w kościele parafialnym, inne zostały wzięte na urządzenie kaplicy dla uczniów w sali gimnazjalnej. W marcu 1874 r. gwardian ojców kapucynów w Łomży prosił biskupa, aby miejscowy proboszcz zabrał wszystkie sprzęty kościelne pozostałe po zniesionej kaplicy w gimnazjum męskim. Gwardian nie wspomniał kiedy zamknięto kaplicę, jedynie zaznaczył, że od wakacji zeszłego roku młodzież uczęszczała na nabożeństwa nie do klasztoru, a do kościoła parafialnego²⁴.

Pastor parafii łomżyńskiej przez wiele lat mieszkał w domu dzierżawionym. W 1858 r. ewangelicy wystosowali do rządu prośbę o wydanie zezwolenia na kupno od Kacpra Semadeni za 1260 rubli dwóch placów. Zamierzali wybudować dom z przeznaczeniem dla pastora, dla służby kościelnej i na szkołę parafialną. Dnia 13/25 grudnia 1858 r. car wydał zgodę, a 30 grudnia/ 11 stycznia 1858/1859 r. sekretarz stanu przy Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego powiadomił o tym komisję rządową. Z kolei 16/28 listopada 1959 r. konsystorz ewangelicki poinformował komisję rządową, że tytuł własności posesji 258 i 259 został przepisany na rzecz parafii²⁵.

4. Cmentarze

W 1822 r. proboszczowie katolicy podali że: w Grabowie jest cmentarz ewangelicki, w Grajewie jest oddzielony murem od katolickiego, w 1839 r.: w Kolnie od 1809 r. cmentarz ewangelicki jest przy katolickim w miejscu oddzielnym, w Łomży jest cmentarz luteranski, w Wiźnie ewangelicy są chowani razem z katolikami, w Śniadowie nie mają cmentarza a udają ze wszystkim do Łomży, w Szumowie jest cmentarz w Srebrnym Borku²⁶. Sprawy te normowała władza cywilna. W 1834 r.

²³ AGAD, CWW, sygn. 1362 k. 446; sygn. 1363 k. 30, 40, 47-68, 270 (plan ulic wokół kościoła), 317, 387. ArPI, Naczelnik powiatu łomżyńskiego 1816-1866, sygn. 10 k. 1084. J. Paszenda, Dzieje zabudowań jezuickich w Łomży (1774-1807), w: 380 lat szkoły średniej ogólnokształcącej w Łomży 1614-1994, Warszawa 1994, s. 74.

²⁴ ArŁm, II sygn. 170 k. 229; sygn. 264 bez karty.

²⁵ AGAD, CWW, sygn. 1363 k. 281, 301, 305, 325, 385.

²⁶ ArŁm, I sygn. 205, I sygn. 294a, I sygn. 492, I sygn. 545, I sygn. 601.

Rada Administracyjna Królestwa poleciła wyznaczyć na cmentarzach katolickich „tam gdzie tego zachodzi potrzeba” oddzielne miejsca dla zmarłych niekatolików. Obrzędu pogrzebu miał dokonywać najbliższy mieszkający duchowny danego wyznania²⁷. W Łomży cmentarz ewangelicki był położony obok katolickiego i prawosławnego. W 1830 r. wojsko rosyjskie rozebrało parkan wokół cmentarza ewangelickiego i przeznaczyło je na budowę okopów. W kolejnych latach ewangelicy z Łomży zwracali się do komisji rządowej o przeznaczenie im funduszków na ogrodzenie cmentarza. Dopiero w 1844 r. rząd zatwierdził kosztorysy, w trzy lata potem było już ogrodzenie, na cmentarz prowadziła brama z dwoma przechodniami, wzniesiono też kaplicę murowaną i krytą dachówką, w wykazie dla rządu wymieniono sprzęty kościelne²⁸.

W 1826 r. burmistrz miasta Tykocina pisał do komisarza obwodu łomżyńskiego, że miejscowy proboszcz nie pozwalał dzwonić po zmarłych osobach wyznania ewangelickiego. Sprawa trafiła aż do komisji rządowej, która orzekła, że jak z jednej strony nie można zniewalać ewangelików do uczestnictwa w obrzędach katolickich, tak nawzajem nie wypada nakładać podobnych zobowiązań na duchowieństwo katolickie względem ewangelików. W danym przypadku nie można legalnie zniewolić proboszcza w Tykocinie do użycia dzwonów w czasie pogrzebu niekatolika, a tym mniej, aby wydać w tej sprawie ogólne zarządzenie²⁹. W Tykocinie ewangelicy byli nieliczni, inaczej w Szczuczynie. W 1836 r. biskup Stanisław Choromański oświadczył, iż za pobytu Pijarów, jak i później po ich zniesieniu, zawsze chrzczono dzieci osiadłych tutaj ewangelików i dzwoniło się za zmarłych. A zatem i teraz, stosując się do zadawnionego zwyczaju, on dozwala brać śluby, chrzcic dzieci i żądać od proboszcza dzwonięcia za zmarłych, z wyjątkiem grzebania ciał, ponieważ mają swój oddzielny cmentarz³⁰. Następny biskup sejneński, Paweł Straszyński miał inne zdanie. W 1843 r. ewangelicy z Łomży wniosli zażalenie do gubernatora na duchowieństwo katolickie, że przy pogrzebach wyznawców ewangelickich wzbraniało chorągwi, światła, cechów, dzwonięcia i karawanu. Zapytany przez biskupa, proboszcz łomżyński wyjaśnił, że: chorągwie są używane tylko przy procesjach katolickich, katolicy nie powinni chodzić ze światłem przy pogrzebach innych wyznawców, cechy są wspólne dla rzemieślników obu wyznań, dzwonięcie

²⁷ Por. W. JEMIELITY, *Cmentarze w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, Prawo Kanoniczne 37(1994) nr 3-4, s. 267-284.

²⁸ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 100, 102, 185, 280, 394, 513, 606, 632; sygn. 1362 k. 351, 366, 402, 408.

²⁹ AGAD, CWW, sygn. 1356 k. 37, 38.

³⁰ AGAD, CWW, sygn. 1355 k. 69. Por. W. JEMIELITY, *Cmentarze*, s. 267 – 284.

przysługuje tylko katolikom. Z kolei biskup odpowiedział na pismo gubernatora. Duchowieństwo katolickie czyni to nie w duchu prześladowania lub nietolerancji. Ciekawa jest argumentacja podana przez biskupa. Protestanci odrzucają wszystko to, co jest obrzędem i ceremonią i nie są w jedności Kościoła, słusznie przeto i sprawiedliwie duchowieństwo opiera się ich żądaniom. U katolików dzwonią po zmarłych, aby pozostali żyjący modlili się za ich duszę. Protestanci nie przyjmują modlitwy za zmarłych, niepotrzebnie zatem wymagają dzwonienia, jeszcze i nie w swojej świątyni. Katolicy eksportując ciało zmarłego ze świecami świadczą, że zmarły życie zakończył ze światłem wiary, cnót i dobrych uczynków. Protestanci odrzucając potrzebę dobrych uczynków do zbawienia, po co domagają się świec przy wyprowadzaniu ciała z domu. U katolików niesione są proporce osłonięte krepą albo czarna chorągiew z wyobrażeniem Zbawiciela i godłem śmierci, bo katolicy i za życia odprawiają swoje nabożeństwa pod tymi znakami wiary. Protestanci zaś w swoich modlitwach nie używają ani obrazów, ani chorągwi. Różniąc się za życia od katolików, po cóż chcą się z nimi łączyć po śmierci w obrzędach. Inne zarzuty ewangelików z Łomży też nie są prawdziwe. Nigdy nie wzbraniano protestantom cechowego światła. Księża jedynie swoim katolikom nie pozwalają asystować ze światłem i chorągwiami na eksportach protestantów, i to jest słuszne, bo każdy powinien pilnować swego wyznania. Karawan, sprawiony przed kilku laty, pozostaje pod zarządem proboszcza katolickiego, ale mogą z niego korzystać oba wyznania, po zgłoszeniu takiej potrzeby. Co zaś dotyczy chorągwi i dzwonienia, biskup nie widzi potrzeby pozwalać dla protestantów. Katolicy nie łączą się z nimi w sprawach religijnych za życia, nie powinni więc i po śmierci używać tych znamion i oznak wyrażających jedność. Niech odtąd światło cechowe będzie przechowywane u cechmistrzów, aby usunąć powód wzajemnej niezgody³¹.

W przypadku nieporozumień między ewangelikami i katolikami wkraczała władza cywilna. W 1839 r. wikariusz z Bargłowa zajechał do chorego ewangelika i miał znieważać to wyznanie. W dziewięć lat potem tenże kapłan miał w kazaniu obrażać ewangelików. W 1844 r. wikariusz z Łomży przy chrzcie, gdzie była obecna ewangeliczka, miał źle mówić o jej wyznaniu. W tych trzech sprawach toczyło się oficjalne śledztwo, przesłuchano wielu świadków. W 1845 r. komisja rządowa zastrzegła, aby w kazaniach wyrażać się właściwie o wyznaniach niekatolickich; tutaj raczej chodziło o prawosławnych. Wydaje się, że były to przypadki nieliczne³².

³¹ ArŁm, II sygn. 264 k. 20-22; II sygn. 265 k. 77, 84, 101.

³² AGAD, CWW, sygn. 1105 k. 250 -299, 300 - 359, 411, 502 - 545.

5. Miejsce urodzenia

Bardzo ważnym źródłem dla ustalenia miejsca urodzenia są akta metrykalne małżeństw. Zawsze podawano w nich miejsce urodzenia narzeczonego i narzeczonej oraz miejsce ich aktualnego zamieszkania. Autor przebadiał akta małżeństw parafii ewangelickiej w Łomży z lat 1843-1851 oraz z lat 1861-1866; razem 249 protokołów.

Lata	Liczba ślubów	Narzeczonego Prusy Królestwo		Narzeczonej Prusy Królestwo	
1843	7	5	2	6	1
1844	27	11	14	11	16
1845	15	9	3	9	6
1846	11	7	4	2	8
1847	28	15	10	13	14
1848	14	9	5	6	7
1849	21	13	9	10	8
1850	20	9	5	8	11
1851	13	7	6	5	7
1861	16	5	10	8	8
1862	17	9	7	9	8
1863	17	10	6	10	7
1864	21	8	11	6	13
1865	12	7	4	5	6
1866	10	4	6	4	6

Dla mężczyzn: z Państwa Pruskiego pochodziło 128, z Królestwa Polskiego 102; ponadto z Saksonii – 2, z Pomeranii – 3, z Królewca – 2, z Księstwa Poznańskiego – 2, z Reichenbach – 1, ze Śląska – 2, z Berlina – 1, z Kurlandii – 1, z Hanoweru – 1, z Cesarstwa Rosyjskiego – 2, z Estonii – 1, ze Szwajcarii – 1, przy trzech wdowcach nie podano miejsca urodzenia. Dla kobiet: z Państwa Pruskiego – 112, z Królestwa Polskiego – 126, ponadto z Meklemburgii – 1, z Hanno-

weru – 1, z Księstwa Poznańskiego – 1, z Cesarstwa Rosyjskiego – 1, przy dwóch wdowach nie podano miejsca urodzenia. W aktach małżeństw z lat 1916-1939 nie wspomniano już o nowożeńcach z Państwa Pruskiego³³.

6. Miejsce zamieszkania

W 1831 r., planując utworzenie parafii ewangelickiej w Łomży, podano miejscowości oraz wymieniono liczbę ewangelików tam zamieszkałych i zobowiązanych do płacenia składki na ten cel. Oto miejscowości w układzie alfabetycznym: Antonia 1 płatnik, Borkowo 1, Bożejewo 8, Burzyn 1, Chmielewo 4, Chomentowo 1, Chlebiotki 1, Cieciorzy 2, Ciechanowiec 1, Cibory Goleckie 1, Czartoria 1, Czarnowo 2, Dobrylas 1, Dobrzyjałowo 7, Drogoszewo 1, Drożęcín 1, Dzieńciele 1, Dzierzbia 5, Grabowo 1, Grądy Wielkie 1, Góra Strękowa 1, Górki Sypniewo 2, Grzymały 1, Guty 2, Janczewo 2, Janowo 4, Jarnuty 1, Jednaczewo 6, Jedwabne 29, Józefowo 3, Jurzec Mały 1, Kalinowo Solki 1, Kalinówka Wielobory 1, Klukowo 1, Kolno 18, Kownaty 1, Korzeniste 4, Koziki 3, Kruszewo Głaby 1, Ksepki 1, Kubra 2, Kuczyn 2, Kuleszki 1, Kupiski 3, Leman 2, Lipniki 1, Łacha 1, Łączki 1, Łomża 95, Łomżyca 3, Łyse 1, Łuby Duże 1, Mały Płock 1, Mątwica 2, Męczi 4, Mężenin 1, Miastkowo 1, Młynek 1, Nieciki 1, Nielawice 1, Nowogród 19, Olszyny 4, Pęza 1, Piątkowizna 1, Piątница 7, Popki 1, Poryte 4, Pstrągi Gniewoty 1, Rakowo Podlesne 4, Rogale 1, Rutka 1, Rutki 2, Sokoły 1, Srebrny Borek 53, Srebrowo 1, Stawiski 27, Śniadowo 2, Taraskowo 2, Tartak 1, Tykocin 28, Warmiak 1, Wejdo 1, Wenecja 1, Wierciszewo 1, Wilamowo 1, Wilkowo 2, Wizna 25, Zaborowo 2, Zalas 1, Zambrów 2, Zaskrodzie 4; razem 93 miejscowości i 950 nazwisk³⁴.

W 1829 r. podano „wykaz familii ewangelickich zamieszkałych w Łomży i okolicy”. Więcej jak sześć familii w danej miejscowości było: Dobrzyjałowo 7, Jedwabne 26, Kolno 18, Łacha 13, Łomża 65, Nowogród 17, Srebrny Borek 44, Stawiski 24, Tykocin 31; razem 427 familii. W 1844 r. do składki wymieniono 489 nazwisk, w 1844 r. – 358 nazwisk, w 1847 r. 249 nazwisk (w tym: Jedwabne 13, Kolno 11, Łomża 40, Nowogród 14, Stawiski 15, Śniadowo 2, Wizna 7 nazwisk), w 1848 r. w owych 249 rodzinach było 705 osób³⁵.

W sprawozdaniach wizytacji biskupich parafii katolickich podawano liczbę ewangelików mieszkających na terenie parafii. Do dzisiaj

³³ ArPŁ, Akta stanu cywilnego parafii ewangelickiej w Łomży 1843-1851, 1851-1864, 1864-1877.

³⁴ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 66.

³⁵ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 31, 206, 236, 352, 572; sygn. 1362 k. 298.

obszar parafii wiejskich prawie nie uległ zmianie, więc podane niżej liczby uwidocznia gęstość zaludnienia ewangelików w okolicy Łomży i Szczuczyna.

Tabela 1. Liczba ewangelików w parafiach katolickich 1817-1899

Parafia	1817	1821	1830	1839	1864	1873	1899
Białaszewo		0	13		20		5
Burzyn		0	13	0			
Dobrzyjałowo	46	59	60	20	19	34	
Drozdowo	0	71	46	14	8		
Grabowo		26	59		18		
Grajewo		208	324	364	120		
Jedwabne		66	78				
Kolno		141	90	56	22		
Lachowo		215	70				
Lubotyń			8		0	0	
Łomża			232		146		
Mały Płock		67	83	30	82		
Miastkowo		9	10	23	18		
Niedźwiadna		16	17	49	8		
Nowogród		27	61		90		
Piątnica		21	15		0		
Poryte (Stawiski)		303	296				
Przytuły		23	14	11			
Puchały		38	20	17	28		
Radziłów		30	6		0		
Rajgród		120	114			65	
Romany		13	60				
Rutki		8	120	1	4		
Rydzewo					69		
Słucz		3	32	55			
Szczepankowo	10	0	81	30	7		
Szczuczyn	473		193			38	
Szumowo		400	249	348	392		
Śniadowo		9	18	1	0	16	
Wąsosz	169	169	146	197	50		
Wizna		161	173	50			38
Zambrów		18	24	18	10		

Źródło: ArŁm, II sygn. 202 k. 198 n, sygn. 165; I sygnatury poszczególnych parafii. W. JEMIELITY, *Ewangelicy we wschodni rejonie Królestwa Polskiego*, artykuł oddany do druku w kwartalniku *Prawo Kanoniczne*.

Ewangelicy byli skupieni w miasteczkach, a w parafiach wiejskich głównie przy pasie nadgranicznym z Prusami; wyjątek stanowiła parafia Szumowo, gdzie była wioska ewangelicka Srebrny Borek.

Po pierwszej wojnie światowej parafia ewangelicka w Łomży obejmowała zasadniczo teren dwóch powiatów: łomżyńskiego i kolneńskiego. W spisie powszechnym z 1921 r. wymieniono wyznania ludności. Wówczas w powiecie łomżyńskim były dwa miasta i czternaście gmin. Oto liczba ewangelików augsburskich w powiecie łomżyńskim: miasto Łomża 272 osoby, miasto Zambrów 24 osoby. W gminie Bożejewo wioski: Bronowo 11, Kokoszki 5, Srebrnowo 10. W gminie Chlebotki nie było ewangelików. W gminie Długobórz: Grabówka 9, Krajewo Korytki 11, Sasiny 1. W gminie Drozdowo: Drozdowo 2, Jeziorko 2, Taraskowo 3. W gminie Kossaki Rutki: Mężenin 10. W gminie Kupiski: Konarzyce 12, Kraska 40, Łochtynowo 6, Łomżyca 14, Skowronki 3. W gminie Lubotyń: Lubotyń Stary 6. W gminie Miastkowo: Drogoszevska Bartkowizna 5. W gminie Nowogród: Nowogród 5. W gminie Puchały: Gać (Sokola Łąka) 8, Polki 5, Pstrągi 37. W gminie Szczepankowo: Mikołajki 18. W gminie Szumowo: Pęchratka 5, Srebrny Borek 221, Szumowo Nowe 10, Wyszozierz 3. W gminach Śniadowo i Wizna nie było ewangelików. Na 443 miejscowości w powiecie łomżyńskim, 757 osób wyznania ewangelickiego zamieszkiwało w 27 miejscowościach. W powiecie kolneńskim były dwa miasta i dziewięć gmin. W mieście Kolnie było 4, w mieście Stawiskach 24 ewangelików. W gminie Czerwone: Gromadzyn Stary 8, Kozioł 1, Niksowizna 7, Samule 11, Waszki 8. W gminie Gawrychy: Kuzie 3, Morgowniki 3, Morgowniki osada leśna 1, Stanisławowo 12. W gminie Jedwabne: Jedwabne 23. W gminie Łyse nie było ewangelików. W gminie Mały Płock: Korzeniste 10, Mały Płock 6, Mały Płock Poświętne 8. W gminie Przytuły: Łoje Awissa 7, Przytuły Rakowo 4. W gminie Rogienice: Dobrzyjałowo 8, Drożęcín Lubiejewo 1, Karcz 6, Kisielnica 4, Murawy 12, Penza 3. W gminie Stawiski: Chmielewo 4. W gminie Turośl: Jurki 8, Łacha 3, Łączki 9 osób. Na 343 miejscowości w powiecie kolneńskim, 200 osób wyznania ewangelickiego mieszkało w 27 miejscowościach³⁶. W aktach małżeństw z lat 1916-1939 r. wymieniano miejscowości ślubujących osób: Bronowo, Grajewo, Jedwabne, Kolno, Korzeniste, Kraska, Kuzie, Łączki, Łomża, Myszyniec, Nowogród, Paproć Duża, Penza, Pstrongi.

³⁶ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 5, Województwo białostockie, Warszawa 1924, s. 43, 48.

7. Zajęcia ludności

W 1831 r. w mieście Łomży ewangelicy, mężczyźni, opodatkowani na rzecz miejscowej wspólnoty religijnej uprawiali następujące zawody: sukiennik 22, stolarz 7, szewc 6, murarz 5, cieśla 5, farbiarz 3, krawiec 3, po dwie osoby: foluszniak, kapelusznik, kucharz, powroźnik, rzeźnik, tracz, po jednej osobie: aptekarz, cukiernik, egzekutor, garbarz, gwoździarz, kołodziej, kotlarz, kowal, malarz, młynarz, nauczyciel, piekarz, powowóz, posługacz, rękawicznik, rymarz, sekretarz, szkielnik, ślusarz i tkacz³⁷.

W latach 1845-1851 przy zawieraniu małżeństw w kościele ewangelickim w Łomży mężczyźni z Łomży i okolicy podawali następujące zawody: wyrobnik 25, młynarz 14, gospodarz 13, stolarz 10, murarz 9, kowal 7, po pięć osób kopcarz i szewc, po cztery osoby: garbarz, gorzelany, ogrodnik i służący, po trzy osoby: bednarz, farbiarz, krawiec, owcarz, parobek, sukiennik, szypr, tkacz i urzędnik, po dwie osoby: administrator dóbr, cieśla, cukiernik, lokaj, postrzygacz w tkalni i zdun, po jednej osobie: aptekarz, borowy, chałupnik, kantor parafii, kapelusznik, loźniak, muzykant pułku, nauczyciel, papiernik, pastor, piekarz, siodlacz, strażnik celny, strażnik na berlince, szypr, tkacz, urzędnik, stelmach, ślusarz i zakrystian. W latach 1861-1866 przy zawieraniu małżeństw mężczyźni podawali następujące zawody: wyrobnik 10, młynarz 9, murarz 7, kowal 6, żołnierz 5, po cztery osoby: parobek i stolarz, po trzy osoby: bednarz, gospodarz, gorzelany, owcarz i stelmach, po dwie osoby: farbiarz, loźniak, pasterz, rzeźnik, strażnik pograniczny, strycharz, sukiennik i urzędnik, po jednej osobie: cieśla, ekonom, garbarz, gumieny, obywatel ziemski, piwowar, podoficer, postrzygacz, rolnik, rymarz, siodlacz, służący, ślusarz i zdun. W latach 1916-1939 w aktach małżeństw często nie podawano zawodu mężczyzny, wśród wymienionych były zawody: gospodarz 39, młynarz 20, robotnik 14, piekarz 9, po siedem: wojskowy i szewc, po sześć: rzeźnik i ślusarz, po cztery: nauczyciel i urzędnik, po trzy: mechanik 3, po dwa: inżynier, krawiec, stolarz i tkacz, po jednym: agronom, bankowiec, fabrykant, fryzjer, gajowy, kupiec, leśniczy, maszynista, mierniczy, murarz, ogrodnik, strycharz, telefonista, po jednym zawodzie woźny. W okresie międzywojennym było więc dużo gospodarzy, ludzi na stałe związanych z terenem. W odniesieniu do panien i wdów najczęściej podawano: przy rodzicach, przy matce, przy ojcu, przy bracie, przy siostrze, przy wuju, u krewnych, u znajomych. W latach 1845-1851 nie-

³⁷ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 49.

kiedy wymieniano zawody kobiet: wyrobnica 12, służąca 12, zostająca w obowiązku 11, na gospodarstwie 3 osoby. W latach 1861-1866: z wyrobku 7, zostająca w obowiązku 7, w służbie 5³⁸.

8. Małżeństwa

W 1809 r. biskupi z Księstwa Warszawskiego pisali do króla, że za poprzedniego protestanckiego rządu częściej zdarzały się małżeństwa między osobami różnego wyznania. Chociaż Kościół nie aprobuje tego, jednak musi tolerować. Wspomniany rząd protestancki zdecydował, że gdy jedna z osób ślubujących jest ewangeliczką, przy zawarciu małżeństwa ma asystować pastor. Teraz w Księstwie Warszawskim religią stanu jest katolicyzm, więc biskupi proszą króla, aby w przypadku osób różnego wyznania, gdy jedno z nich jest katolikiem, asystować powinien kapłan a dzieci być wychowywane po katolicku. W 1811 r. biskupi ponownie zwracali się do króla. Zdarza się, pisali, że narzeczeni różnego wyznania udają się do pastora i nie odnawiają małżeństwa przed kapłanem. Otóż podług ustaw Kościoła taki ślub nie jest sakramentem ani jest ważny. W podobnych więc przypadkach oblubieńcy różnego wyznania są obowiązani do powtórzenia ślubu przed katolickim pasterzem³⁹.

Sprawy te zostały unormowane na sejmie z 1836 r. Prawo o małżeństwach z 16/28 marca tego roku w art. 192 stanowiło: Obrzęd ślubu religijnego osób, z których jedna wyznaje religię rzymsko katolicką a druga religię ewangelicką, powinien być dopełniony przez duchownego wyznania, do którego należy narzeczona. W 1883 r. na ten artykuł powoływał się biskup sejneński Wierzbowski odpowiadając na prośbę o dyspensę. Pisał iż w takim razie w zastosowaniu się do prawa cywilnego należałoby wydawać dyspensę na osobę ministra niekatolickiego, a któż coś podobnego słyszał? Wydając zaś dyspensę na osobę duchownego katolickiego pogwałciłoby się prawo, za co kapłana błogosławiącego, jak i władzę diecezjalną pociągnięto by do odpowiedzialności sądowej. Najlepiej aby owa ewangeliczka przeszła na katolicyzm, i sprawa stanie się prosta⁴⁰.

³⁸ ArPI, Akta małżeństw parafii ewangelickiej w Łomży 1845-1851, 1861-1866, 1916-1939.

³⁹ ArŁm, II sygn. 503 k. 5, 30.

⁴⁰ ArŁm, II sygn. 385 k. 119.

W praktyce starano się obchodzić to prawo. W 1872 r. administrator diecezji, ks. Paweł Andruszkiewicz tłumaczył proboszczom, że Stolica Apostolska w Instrukcji wydanej 21 kwietnia 1847 r. przez Kongregację Świętego Officium zastrzegła, aby dyspensy do zawierania małżeństw mieszanych udzielać jedynie wtedy, gdy ślub nie będzie się odbywał wobec ministra niekatolickiego. Wówczas proboszcz może uroczyście błogosławić podług rytuału, chociaż bez mszy świętej. Ale według prawa z 1836 r. art. 192 i 193 to pastor udziela ślubu gdy narzeczona jest ewangeliczką. Roztropność proboszcza może temu zaradzić, pisał ks. Andruszkiewicz, odsyłając stronę niekatolicką do swego ministra z żądaniem upoważnienia szczegółowego dla proboszcza dla dopełnienia obrzędu ślubnego. Ale wtedy ślub w kościele katolickim powinien być udzielony bezpłatnie, a odpowiednią kwotę narzeczeni powinni uiścić ministrowi niekatolickiemu zwłaszcza że art. 1070 Kar Głównych i Poprawczych stanowi karę na duchownych dopełniających obrzędu tego rodzaju bez otrzymania na to upoważnienia. W tymże 1872 r. biskup Wierzbowski pisał do proboszcza w Kuczynie, że nie wpierv może przystąpić do udzielenia ślubu katolikowi i ewangelicdze aż będzie pewny, że za pogwałcenie art. 192 o małżeństwie z 1836 r. odpowiedzialność nie spadnie na osobę biskupa⁴¹. W 1884 r. proboszcz z Płonki prosząc o dyspensę zaznaczył, że posiada upoważnienie pastora do błogosławienia małżeństwa kobiety wyznania ewangelickiego⁴².

Pod koniec stulecia interpretowano inaczej prawo o małżeństwie. Dnia 2 września 1889 r. biskup kujawsko-kaliski podzielił się z biskupem sejneńskim treścią swego rozporządzenia do dziekanów. Jeżeli narzeczona jest katoliczką, proboszczowie nie mogą mieć żadnej trudności ze ślubem, bo według prawa cywilnego odbyć się powinien w kościele jej wyznania. Jeżeli rzecz ma się przeciwnie, i jeżeli osoba wyznania niekatolickiego wykona pod przysięgą deklarację iż pragnie brać ślub w naszym kościele, to ażeby proboszcz nie ściągnął na siebie odpowiedzialności wobec prawa cywilnego, wystarczającą będzie druga jej deklaracja sporządzona wobec dwóch świadków i opatrzona znaczkiem skarbowym wartości 80 kopiejek, że jest jej życzeniem wziąć ślub w kościele katolickim. Takie rozwiązanie sprawy stosowano i w diecezji sejneńskiej. W 1904 r. ewangeliczka z Dobrzyjałowa, położonego blisko Łomży, wypełniła doręczony jej druczek: Ja N wyznania ewangelickiego pojmując za męża katolika przyrzekam wobec

⁴¹ ArŁm. I sygn. 436 bk; II sygn. 383 k. 275.

⁴² ArŁm, II sygn. 385 k. 33, 153.

Boga, własnego sumienia i dwóch świadków, i zobowiązuję się wychować dzieci po katolicku, nie przeszkadzać mężowi w praktykach religijnych, ślub odbędzie się tylko w kościele katolickim⁴³. W 1909 r. proboszcz z Łap prosił o dyspensę obawiając się, by nie zawarli małżeństwa wobec ministra niekatolickiego. W 1913 r. biskup sejneński A. Karaś podał, że w ciągu ostatnich dziesięciu lat na terenie jego diecezji zawarto dwadzieścia małżeństw za dyspensą od różności wyznania i cztery bez dyspensy. Jego zdaniem należałoby zabronić małżeństw mieszanych⁴⁴.

W 1854 r. administrator diecezji, ks. B. Butkiewicz udzielił proboszczowi w Łomży dyspensy do błogosławienia małżeństwa mieszanego przy zastrzeżeniu, aby narzeczeni złożyli deklaracje że: spodziewane potomstwo obojga płci będzie wychowywane w religii katolickiej; ona (ewangeliczka) przyszłemu mężowi nie będzie w niczym przeszkadzać w wykonywaniu obowiązków religijnych. Ponieważ narzeczoney zaznaczył w podaniu, że po ślubie wobec proboszcza udadzą się i do pastora, niech proboszcz przekona młodych, aby poprzestali na jednym ślubie katolickim, który w zupełności jest dostatecznym i ważnym. Gdyby zaś uprzednio przystąpili do ślubu ewangelickiego, nie można będzie udzielać błogosławieństwa katolickiego. Ks. Butkiewicz dodał, by proboszcz ustnie na sumienie zobowiązał narzeczonego, aby dopełnił treść deklaracji co do pozyskania przyszłej małżonki na rzecz kościoła katolickiego⁴⁵. W 1874 r. biskup Wierzbowski przypomniał proszącym o dyspensę różności wyznania, iż do zezwolenia na takie małżeństwo konieczna jest poważna przyczyna: ciąża, ubóstwo, wiek. W dziesięć lat potem odmówił prośbie o dyspensę, gdyż nie podano żadnej przyczyny a Stolica Apostolska zastrzegła, aby udzielać tylko dla ważnych i słusznych powodów. Wówczas proboszcz wyjaśnił, że ona jest wdową, ma dziecko, nie posiada majątku⁴⁶.

Poczynając od soboru trydenckiego (1545-1563) w kościele katolickim prowadzono rejestrację urodzin, ślubów i zgonów, podobnie w kościołach protestanckich. Rewolucja Francuska powierzyła rejestrację aktów stanu cywilnego urzędnikom świeckim. W 1808 r. to prawo weszło do Księstwa Warszawskiego poprzez Kodeks Napoleona. Jakiś czas akta metrykalne prowadzili urzędnicy cywilni, wkrót-

⁴³ ArŁm, II sygn. 385 k. 179, 240.

⁴⁴ ArŁm, II sygn. 385 k. 170, 177, 184, 268; II sygn. 561 k. 400, 426.

⁴⁵ ArŁm, II sygn. 67 k. 18.

⁴⁶ ArŁm, II sygn. 385 k. 56, 128, 129.

ce zadanie to powierzono znów osobom duchownym. Sejm z 1825 r. dla wyznań chrześcijańskich połączył akta cywilne z metrykami kościelnymi i zlecił prowadzenie akt przełożonym urzędów parafialnych. Gdzie ewangelicy byli nieliczni a ich duchowni znajdowali się daleko, proboszczowie i wobec nich pełnili te funkcje publiczne⁴⁷. Oto przykłady ze stron łomżyńskich. W 1839 r. proboszcz z Łomży zaznaczył, że ewangelicy udają się do księży katolickich z chrztaami, zapowiedziami i małżeństwami, a to z racji aktów cywilnych urodzeń, ślubów i zgonów. Proboszcz z Porytego: uznają władzę kościelną, przynoszą dzieci do chrztu; proboszcz z Szumowa: uznają jurysdykcję kościelną, w świątyni parafialnej przyjmują chrzest i zawierają małżeństwa; proboszcz z Wąsosza: nie uznają jurysdykcji kościelnej, ale przynoszą dzieci do chrztu i zawierają małżeństwa; proboszcz z Wizny: przynajmniej zewnętrznie uznają jurysdykcję kościelną, u nas chrzczą dzieci i zawierają małżeństwa i są zapisywani do ksiąg zmarłych⁴⁸.

W 1840 r. konsystorz ewangelicki warszawski, uzasadniając potrzebę utworzenia parafii ewangelickiej w Łomży, pisał do komisji rządowej, że księża rzymskokatolicy niechętnie świadczą usługi religijne ewangelikom z tego miasta i okolicy. Powołują się oni na rozporządzenie swojego biskupa, aby nie mieszała się w ogóle do wyznawców ewangelickich. Konsystorz dodał: „Przeciwko czemu nie ma nic do nadmienienia”⁴⁹. Dnia 10/22 stycznia 1844 r. superintendent płocki, Boerner skierował do biskupa augustowskiego, Pawła Straszyńskiego następujące pismo: „Przez obsadzenie parafii ewangelickich w Łomży, w Szakach i w Wierzbołowie stałymi duchownymi właściwego wyznania, ustała obecnie potrzeba udawania się ewangelików w guberni augustowskiej zamieszkałych do duchowieństwa rzymskokatolickiego. Niniejszym mam przeto zaszczyt upraszać biskupa diecezji rzymskokatolickiej augustowskiej o wydanie stosownego do podwładnego sobie w guberni augustowskiej urzędującego duchowieństwa, aby nadal żadnych czynności religijnych dla osób wyznania ewangelickiego nie odbywało, tym samym przyczyniało się do ustalenia należnego porządku w obu wyznaniach, łaskawej opiece rządu, wymaganego”. Biskup Straszyński przekazał pismo proboszczowi w Łomży⁵⁰. Przed otrzymaniem tego pisma od biskupa, w końcu 1843 r. prokurator guberni augustowskiej powiadomił proboszcza w Łomży, który był zarazem dziekanem, iż parafia ewangelicka po-

⁴⁷ W. JEMIELITY, *Akta stanu cywilnego*, s. 163, 167. ArŁm, II sygn. 55 k. 32; II sygn. 85a k. 66.

⁴⁸ ArŁm, I sygnatury 295a, 392, 394, 545, 546, 572, 575, 601, 602.

⁴⁹ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 292.

⁵⁰ ArŁm, I sygn. 265 k. 103.

siada pastora, który pełni obowiązki urzędnika stanu cywilnego dla swoich wyznawców. Niech dziekan powiadomi proboszczów w dekanacie, aby pod żadnym pozorem nie prowadzili aktów stanu cywilnego ewangelików⁵¹. Również dziekan sąsiedniego dekanatu augustowskiego zwrócił się do księży aby: nie grzebali na swoich cmentarzach zmarłych protestantów; nie zapisywali we własnych księgach ich aktów śmierci, bo stąd rodzą się nieporozumienia z pastorami; zachowywali prawo o małżeństwach mieszanych; nie chrzcili dzieci, chyba w niebezpieczeństwie śmierci; ewangelicy mają swoje parafie i pastorów, niech tam się udają; zresztą księża katolicy nie są posługaczami innych wyznań⁵². W 1846 r. konsystorz ewangelicki warszawski informował komisję rządową, iż: „coraz częściej odłączali się nasi od duchowieństwa katolickiego z czynnościami religijnymi⁵³”.

Po utworzeniu parafii w Łomży małżeństwa błogosławił miejscowy pastor. Autor przebadiał akta małżeństw parafii ewangelickiej w Łomży z lat: 1843-1851, 1861-1866, 1916-1939. Od września do końca 1843 r. było 7 małżeństw, w 1844 r. – 27, w 1845 r. – 15, w 1846 r. – 11, w 1847 r. – 28, w 1848 r. – 14, w 1849 r. – 21, w 1850 r. 20, w 1851 r. – 13; razem 156. Z tych 22 małżeństwa były mieszane – do wyznania rzymskokatolickiego należało 12 mężczyzn i 10 kobiet. W 1861 r. zawarto 16 małżeństw, w 1862 r. – 17, w 1863 r. – 17, w 1864 r. – 21, w 1865 r. – 12, w 1866 r. – 10 małżeństw; razem 93. Z tych 10 to mieszane – katolikami było 3 mężczyzn, katoliczkami 7 kobiet. W latach 1916-1939 zawarto łącznie 197 małżeństw, średnio 8 na rok. W tej liczbie były 52 małżeństwa mieszane, czyli więcej jak jedna czwarta; z ewangelikami połączyło się 20 mężczyzn i 32 kobiet wyznania katolickiego.

Według prawa państwowego, przed zawarciem małżeństwa należało głosić trzy zapowiedzi w miejscu zamieszkania narzeczonego i narzeczonej. Dla ewangelików czyniono to w kościele ewangelickim w Łomży jako w głównym punkcie parafii. W przypadku małżeństw mieszanych, księża katolicycy postępowali różnie, gdy ich parafianie chcieli zawrzeć małżeństwo wobec pastora. Oto dane z aktów małżeństw parafii ewangelickiej. W 1843 r. proboszcz z Roman odmówił ogłoszenia zapowiedzi swojego parafianina; w 1844 r. proboszczowie z Jedwabnego i Lachowa ogłosili trzy zapowiedzi miejscowych kawalerów a proboszcz z Małego Płocka odmówił swojej parafiance; w 1845 r. proboszcz z Drozdowa nie przyjął zapowiedzi kawalera;

⁵¹ ArŁm, II sygn. 59a k. 104.

⁵² ArŁm, II sygn. 58 k. 39.

⁵³ AGAD, CWW, sygn.1357 k. 187.

w 1847 r. proboszczowie z Piątnicy i Nowogrodu odmówili ogłoszenia; w 1848 r. uczynili tak proboszczowie z Łomży i Szczuczyna; w 1849 r. – z Nowogrodu i Szczuczyna; w 1850 r. – z Drozdowa i Łomży; w 1851 r. ogłaszano po trzy zapowiedzi w Jedwabnem i Pietkowie, a nie było tego w Wąsoszu. Oto dane po okresie dziesięciu lat: w 1861 r. odmówili proboszczowie z Kolna, Lachowa i Łomży, lecz przy innym małżeństwie proboszcz z Łomży wygłosił jedną zapowiedź a dla dwóch pozostałych uzyskał dyspensę biskupa; w 1862 r. proboszcz z Ostrołki wygłosił trzy zapowiedzi, ale nie chciał dać zaświadczenia o wygłoszeniu; w 1863 r. odmówili księża z Drozdowa i Porytego, zaś proboszcz z Łomży wygłosił jedną zapowiedź i uzyskał dyspensę biskupa dla dwóch pozostałych. W latach 1916-1939 głośno zapowiedzi tylko w kościele ewangelickim, a wolny stan strony katolickiej stwierdzali prezydenci miast np. Łomży, burmistrzowie miast: Grajewa, Jedwabnego, Kolna, Zambrowa itd., wójtowie gmin: Rzekunia, Myszyńca, Wizny itd.; nigdzie nie wspomniano o głoszeniu zapowiedzi strony katolickiej w świątyni ich wyznania⁵⁴.

Parafia ewangelicka w Łomży była rozległa terenowo, przybywanie narzeczonych oraz ich rodzin do świątyni w tym mieście nastęczałoby duże trudności. W akcie ślubu zawsze pisano „Działo się w...” (i tu wymieniano miejscowość), co wskazuje na miejsce zawierania małżeństwa. W latach 1843-1851 wystąpiły następujące miejscowości: Barany, Białaszewo, Bogusze, Bożejewo, Ciemianki, Cyprki, Danowo, Dłutowo, Dobrzyjałowo, Drozdowo, Filipki, Glinki, Góra Strękowa, Grabowo, Grajewo, Janczewo, Jednaczewo, Jedwabne, Kalinowo, Keljany, Kisielnica, Kolno, Konarzyce, Konopki, Korzeniste, Kownaty, Kubra, Kumelsk, Kurejwa, Laskowiec, Lipniki, Łacha, Ławsk, Łomża, Łomżyca, Łuby, Mały Płock, Mirucie, Myszyniec, Murawy, Nieckowo, Nowogród, Olszewo, Olszyny, Piątnica, Penza, Pietkowo, Popowo, Poryte, Przytuły, Radziłów, Rakowo, Rudka, Rudka Skroda, Rydzewo, Słucz, Stawiski, Szczuczyn, Taraskowo, Tarnowo, Truszki, Tykocin, Wąsosz, Wierzbołowo, Wincenta, Wizna, Wojewodzin, Zabiele, Zacieczki; razem 156 miejscowości. Dla lat 1861-1866 ceremonia ślubna odbywała się najczęściej w Łomży, Jedwabnem, Kolnie, Nowogrodzie, Stawiskach, Szczuczynie⁵⁵.

Ewangelicy zawierali małżeństwa najczęściej z osobami własnego wyznania, podobnie katolicy. Autor przebadiał akta małżeństw katolickiej parafii w Łomży z lat 1836-1846. W tym czasie zawarto 607

⁵⁴ ArPł, Akta małżeństw 1843-1851, 1851-1864, 1864-1877, 1916-1939.

⁵⁵ ArPł, Akta małżeństw 1843-1851, 1851-1864, 1864-1877.

małżeństw, w Państwie Pruskim urodziło się 26 ślubujących mężczyzn i 25 kobiet. Tylko przy jednej kobiecie podano, że była ewangeliczką. W omawianych latach dziewięciu mężczyzn urodziło się w Cesarstwie Rosyjskim, dwóch w Poznańskim, jeden w Austrii, wśród kobiet dwie w Rosji; nie podano ich wyznania⁵⁶. Wśród urodzonych w Prusach, dziewięć osób ślubujących zamieszkiwało w Krasce. W 1842 r. Piotr Lindnau w imieniu wszystkich kolonistów wsi Kraska, położonej blisko Łomży, prosił biskupa o przeznaczenie do parafii księdza ze znajomością języka niemieckiego. Część kolonistów nie mówiła po polsku, a chcieli odbyć spowiedź. Biskup zwrócił się w tej sprawie do proboszcza w Łomży, który wyjaśnił, że około dwadzieścia osób nie rozumie po polsku, ale mogą wypowiadać się u prefekta szkoły, ks. Dzwonkowskiego. W tymże czasie w Krasce było też sześć rodzin ewangelickich, a w pobliskiej wsi Łomżycy osiem rodzin. Można sądzić, że i pozostałe osoby urodzone w Prusach a zawierające małżeństwo wobec proboszcza też były katolikami⁵⁷. W pasie nadgranicznym z gubernią augustowską mieszkało ich wielu. W 1817 r. pisano, iż „brzezi kraju pruskiego przytykające do naszej granicy napelnione są katolikami”. W 1825 r. biskup sejneński pisał, że katolicy z Prus „od wieków w religijnych potrzebach do nas byli przyzwyczajeni”. Do lat pięćdziesiątych XIX w. księża diecezji sejneńskiej udawali się do Prus okazyjnie z pomocą duszpasterską. W okresie spowiedzi wielkanocnej katolicy z Prus sami przychodzili do tych księży w Królestwie Polskim. W 1829 r. proboszcz z Grajewa opatrywał chorych w Prusach, w 1844 r. tenże proboszcz prosił biskupa o przedłużenie czasu słuchania spowiedzi wielkanocnej w jego parafii, gdyż „znaczna liczba tłoczy się przygranicznych katolików”⁵⁸.

Liczna korespondencja dotyczyła małżeństw mieszanych, zawieranych w świątyniach katolickich. W 1839 r. proboszcz łomżyński stwierdził, że katolicy nie żenią się z osobami innego wyznania bez zgody biskupa i zanim tamci zobowiążą się do wychowania dzieci po katolicku. W dwa lata potem proboszcz z Dobrzyjałowa prosząc biskupa o takie pozwolenie dla ewangelika z Łomży i swojej parafianki zaznaczył, że kawaler na piśmie zobowiązał się nie przeszkadzać żonie w praktykowaniu jej wyznania i w wychowaniu dzieci po katolicku⁵⁹. W latach następnych biskup udzielił wiele pozwoleń. W 1865 r. Piotr Füscher ewangelik

⁵⁶ ArŁm, Akta małżeństw parafii katolickiej w Łomży 1836-1846.

⁵⁷ ArŁm, I sygn. 264 k. 7.

⁵⁸ Por. W. JEMIELITY. *Kontakty religijne katolików*, s. 359-365.

⁵⁹ ArŁm, I sygn. 294a. Wizytacja biskupia; II sygn. 382.

i Franciszka Wądołowska katoliczka oboje z Łomży złożyli pisemne deklaracje i przysięgi; on: nie będzie przeszkadzać przyszłej żonie w spełnianiu wszystkich obowiązków religijnych katolickich, pozwoli wychować potomstwo obojga płci po katolicku, jeśli łaska boska wspomże, nie będzie przeciwny przyjęciu wiary katolickiej w stosownym czasie; ona: wychowa potomstwo po katolicku, będzie dobrym przykładem dla męża, aby przeszedł do jej wyznania. W tym samym roku podobne deklaracje złożyli Ferdynand Szulter ewangelik i Karolina Welch katoliczka oboje z Łomży. W 1879 r. Atanazy Dziarski katolik i Emma Raphael ewangeliczka oboje z Łomży złożyli deklaracje; on: przyrzeka i przysięga, iż swoje potomstwo wychowa po katolicku i będzie skłaniał przyszłą małżonkę do przejścia na łono Kościoła katolickiego; ona: przyrzeka i przysięga, że przyszłe potomstwo obojga płci wychowa po katolicku. Podobne deklaracje złożyli: w 1882 r. Ludwik Szałtynajtis ewangelik z Łomży i Franciszka Martyne katoliczka z Nowogrodu, w 1884 r. Henryk Tock ewangelik i Helena Pankiewicz katoliczka oboje z Łomży oraz Michał Usner ewangelik i Michalina Rymkiewicz katoliczka oboje z Łomży, w 1894 r. Juliusz Medne ewangelik i Konsolata Bednarczyk katoliczka oboje z Łomży, i można by podawać inne przykłady⁶⁰.

Zgodnie z art. 43 i 139 prawa o małżeństwach z 1836 r. zapowiedzi należało głosić w parafii narzeczonego i narzeczonej, i tak zapewne było w podanych przypadkach. Wskazuje na to pismo pastora w Łomży Adama Haberkanta do proboszcza w tymże mieście. Pastor dowiedział się, że 1 października 1859 r. w kościele farnym zostały ogłoszone zapowiedzi Ludwika Przeździeckiego i Emilii Konstancji z Sandbecków Rabe wdowy zamieszkałej w Łomży. Ponieważ ona jest ewangeliczką a dotychczas nie zażądano głoszenia zapowiedzi w jego parafii, jako pastor i urzędnik stanu cywilnego nie pozwala na udzielenie tej parze ślubu. Miejscowy proboszcz odpowiedział, że pani Rabe przeszła na wyznania katolickie, nie potrzebuje więc głosić zapowiedzi w świątyni ewangelickiej⁶¹. Również katolicy, mężczyźni i kobiety, zawierali małżeństwa wobec pastora, jak to autor omówił w innym miejscu tego opracowania. Głośnym wydarzeniem stał się ślub Józefa Piłsudskiego i Marii Juszkiewicz z domu Koplewskiej, którego w 1899 r. udzielił w Paproci Dużej pastor łomżyński Kacper Mikulski. W kilka lat później Józef Piłsudski po ucieczce z więzienia ukrywał się na plebanii łomżyńskiej. Również w okresie międzywojennym Józef Piłsudski utrzymywał bliższą znajomość z tym pastorem⁶².

⁶⁰ ArŁm, II sygn. 383 k. 53-56; II sygn. 385 k. 40, 84, 128, 170, 194; II sygn. 476 k. 22-25.

⁶¹ ArŁm, II sygn. 170 k. 120.

⁶² E. ALABRUDZIŃSKA, *Kościół*, s. 99.

9. Chrzty

Dnia 10/22 lutego 1939 r. urzędnik powiatu łomżyńskiego swoim podpisem i pieczęcią zaświadczył, „jako księga ta oparafowana do zapisywania aktów stanu cywilnego parafii łomżyńskiej od 1839 r. zaczęwszy przeznaczona obejmuje stron 186 poświadczą”. Księga ta dowodzi, że wówczas powstała parafia ewangelicka w Łomży. Do 1843 r. akta stanu cywilnego prowadził pastor parafii Paproć Duża, w zastępstwie nieobecnego jeszcze pastora łomżyńskiego. Oto liczba urodzonych w latach 1839-1864: od lipca 1939 r. – 11, 1840 r. – 35, 1841 r. – 33, 1842 r. – 49, 1843 r. – 70, 1844 r. – 54, 1845 r. – 55, 1846 r. – 47, 1847 r. – 43, 1848 r. – 37, 1849 r. – 41, 1850 r. – 43, 1851 r. – 46, 1852 r. – 39, 1853 r. – 47, 1854 r. – 45, 1855 r. – 33, 1856 r. – 33, 1857 r. – 49, 1858 r. – 56, 1859 r. – 50, 1860 r. – 52, 1861 r. – 43, 1862 r. – 51, 1863 r. – 41, 1864 r. – do sierpnia 32; razem 1 281 ochrzczonych.

W akcie chrztu zawsze pisano „Działo się ...”, wymieniając miejsce udzielania chrztu i datę. W 1839 r. pastor Schlicke udzielał chrztu w Łomży 7 lipca, 3 listopada, 14 listopada i 21 listopada, w Jedwabnem 12 listopada, w Rutce 1 września i 5 listopada, w Wiźnie 13 listopada. W 1840 r. zanotowano chrzty w Łomży w dziewięciu datach, w Kolnie raz i w Szczuczynie też jeden raz. Zwłaszcza do Łomży przynoszono dzieci z okolicznych miejscowości. Kiedy pastor zamieszkał w Łomży, też udawał się w teren. W 1844 r. udzielał chrztu jeden do dwóch razy w Jedwabnem, Kolnie, Nowogrodzie, Stawiskach, Szczuczynie i Tykocinie, podobnie było w roku następnym, głównie jednak czynił swoją powinność religijną w Łomży. Z okresu po powstaniu styczniowym nie zachowały się akta urodzeń⁶³.

10. Przejścia na katolicyzm

Zdarzały się przejścia z wyznania ewangelickiego na wyznanie katolickie. W 1813 r. pewna ewangeliczka uczyniła w klasztorze Kapucynów w Łomży publiczne wyznanie wiary w obecności zanotowanych z nazwiska świadków⁶⁴. W marcu 1835 r. biskup sejneński polecił proboszczom przyjmować protestantów do Kościoła katolickiego jedynie po otrzymaniu zezwolenia swojej władzy kościelnej. W trzy lata potem biskup przypomniał swoje rozporządzenie i zaznaczył, że wyrażając zgodę pozwolił przyjąć daną osobę do spowiedzi i roz-

⁶³ ArPi, Akta urodzeń parafii ewangelickiej w Łomży 1839-1846, 1846-1864.

⁶⁴ Archiwum Kapucynów w Łomży, Historia klasztoru, cz. II, s. 67.

grzeszyć od herezji, na co 21 listopada 1836 r. sam otrzymał zezwolenie Stolicy Apostolskiej. Oto kilka przykładów zmiany wyznania w tym czasie. W 1838 r. proboszcz z Piekut informował biskupa, że ewangeliczka złożyła wyznanie wiary w kościele wobec zgromadzonego ludu. W 1839 r. w Dąbrowie Wielkiej Wilhelmina Golinat publicznie wyznała wiarę katolicką. W tymże roku uczynił tak samo Wilhelm Bronowicz z Łomży, w 1840 r. dwaj gospodarze z Wizny, w 1841 r. ewangeliczka z Kolna przy licznie zgromadzonym na nabożeństwie ludem „odwołała błędy luterskie”, w tymże roku Jakub Bocheński uczynił tak samo w Kołakach⁶⁵.

Jednym z powodów owych przejść na katolicyzm mogły być obowiązkowe składki. W 1844 r. ewangelicy z Łomży zamierzali podnieść wysokość składki, aby wynająć dom na mieszkanie dla pastora. Konsystorz ewangelicki nie zezwolił na to, „kiedy już i tak wielu wyznawców ewangelickich dla uniknięcia uciążliwych składek na utrzymanie systematu kościelnego przeszło na wyznanie katolickie”. W 1847 r. rząd gubernialny augustowski pisał do komisji rządowej, że „niemała liczba ewangelików dla uniknięcia bez wątpienia ciężaru w opłacie składki przechodzi na wyznanie rzymskokatolickie”. Świadczą o tym pisemne oświadczenia, jakie ewangelicy składali u naczelników powiatów. Wójt gminy Wizny wymienił z nazwiska piętnaście osób, które w latach 1840-1848 zmieniły wyznanie. W 1848 r. Namiestnik Królestwa Polskiego zapytał komisję rządową, czy prawdą jest, jak pisał dozór kościelny ewangelicki z Łomży, że wielu parafian dla uniknięcia składek na utrzymanie kościoła przeszło na rzymsko katolicyzm. Komisja rządowa zwróciła się z kolei do konsystorza. Ten stwierdził, że z protokołów wójtów gmin i z zeznań świadków wynika, iż chociaż nie głównym, ale częstym powodem zmiany wiary były składki. W 1849 r. burmistrz miasta Nowogrodu oraz wójtowie gmin Jedwabne, Kupiski i Poryte Jabłoń stwierdzili, iż Bogusz, Dardziński, Gotlib, Falk, Rode, Szmata i Szulc przeszli z własnej chęci, a nie z powodu składek, zaś Just, bo żona i dzieci byli katolikami⁶⁶.

Zmiana wyznania następowała i w latach późniejszych. W 1873 r. proboszcz z Puchał prosił biskupa o upoważnienie do wysłuchania spowiedzi pewnej ewangeliczki i odbycia ceremonii publicznego wyznania wiary katolickiej. W pięć lat potem proboszcz z Grajewa przyjął publiczne wyznanie wiary według formuły Piusa IV od protestanta, udzielił mu nadzwyczajnego rozgrzeszenia według formy zawar-

⁶⁵ ArŁm, II sygn. 476 k. 7, 15, 16, 17, 22, 27.

⁶⁶ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 691; sygn. 1362 k. 204, 232, 301, 360.

tej w rytuale oraz wysłuchał spowiedzi⁶⁷. Te same przepisy obowiązywały w okresie międzywojennym. W 1928 r. biskup St. Łukomski podpisywał następujące druczki: Upoważniam księdza proboszcza do przyjęcia na łono Kościoła katolickiego ewangelika N i do rozgrzeszenia od herezji. Zaznaczam że przyjęcie to powinno być dokonane według przepisów rytuału, w obecności dwóch świadków po uprzednim przekonaniu się o dobrej woli i znajomości zasad wiary świętej przez petenta. Protokół z tej czynności powinien być wpisany w księdze nawróceń podpisany przez proboszcza, petenta i świadków. Odpis protokołu należy przesłać do kurii biskupiej⁶⁸.

Z lat 1898-1911 zachowały się sprawozdania, kto przeszedł z protestantyzmu do kościoła katolickiego; wymieniono z imienia i nazwiska 69 osób. Przesyłając te dane dziekan powoływali się na rozporządzenie konsystorza z 26 lipca 1879 r⁶⁹.

11. Nazwiska

W 1831 r. przy rozkładzie składki na rzecz miejscowej wspólnoty religijnej wymieniono następujące nazwiska mieszkańców miasta Łomży: Aal, Agart, Aranowski, Barłomiejczyk, Barłomiejczyk, Breyer, Bolewski, Brandt, Brakhaus, Brzostowska, Bollmann, Borchertowa, Brunon, Butwil, Dawid, Dopkic, Doplice, Elsner, Elsner, Elsner, Ficbrandt, Gaffel, Gazicha, Glatz, Grabowska, Grygier, Hasse, Hausbrandt, Helwich, Isberner, Jaswig, Jaworska, Kamiński, Kiesling, Klein, Kloster, Korsk, Koszorek, Kościelski, Krauzowa, Kreczmanowa, Kunkowski, Kozłowski, Kohltz, Lackie, Lauzon, Ligęzowa, Lipkowski, Lutowa, Lutto, Lutto, Martin, Mielkie, Melzer, Meyer, Mlimczyk, Murawski, Müller, Niedźwiecka, Piecko, Pfeiffer, Pohl, Potkajowa, Potracz, Rausch, Reinhard, Sadowska, Salckier, Sandbek, Schumann, Schmidt, Semandyni, Seyller, Siemiątkowski, Smoleńska, Spreingier, Stankowska, Sucharzewski, Świtajewski, Suchliński, Tombacher, Wądrakowa, Waltenberg, Wascmiński, Wawrzynowa, Willembrecht, Wollermann, Wronowa, Wulf, Zahl i Żmijewski⁷⁰.

Oto nazwiska wraz z imionami mężczyzn i kobiet, którzy zawierali małżeństwa w kościele ewangelickim w Łomży. W 1865 roku: Bi-

⁶⁷ ArŁm, II sygn. 466 k. 410, 572.

⁶⁸ ArŁm, II sygn. 475 k. 5, 7, 20, 21.

⁶⁹ ArŁm, II sygn. 468 k. 36, 38. Por. W. JEMIELITY, *Współistnienie narodowości i wyznań we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, Studia Podlaskie, t. 10, Białystok 2000, s. 39 – 58.

⁷⁰ AGAD, CWW, sygn. 1361 k. 66.

lica Jan Ferdynand i Gejer Karolina, Bratko Karol i Schrötter Frydrycha, Gejer Adam i Wollermann Wilhelmina, Grünwager Maurycy i Dietel Wincentyna, Hubka Emil i Ziehe Amalia, Kopacz Wilhelm i Weber Emilia, Kamiński Karol i Kojko Ludwika, Salamon Karol i Bittermann Augusta, Schmeiss Jan i Schleffer Amalia, Schwiewym Adam i Neumann Olimpia, Sokołowski Jan i Stasińska Karolina, Weirauch Karol i Piotrowska Teofila, Weiss Jan i Olszewska Marianna. W 1866 roku: Lazer Wilhelm i Witkowska Katarzyna, Tacik Karol i Danielczyk Karolina, Lembke Jan i Hinc Magdalena, Brak Ferdynand i Pełna Julia, Winkler Robert i Hammerszmidt Karolina, Marcińczyk Jan i Kozłowska Luiza, Fohrmeister Franciszek i Knapp Katarzyna, Kirschner Ernest i Kühl Franciszka, Hardkopff Leopold i Hejse Justyna, Wolf Krystian i Wysocka Justyna. W 1867 roku: Andric Hugon i Plaga Augusta, Bojaryn Mateusz i Sadowska Scharlotta, Bogdan Frydryk i Stange Henryka, Ehnbohn Henryk i Laszkowska Kazimiera, Henke Karol i Rosłownicka Kazimiera, Heide Henryk i Rogalska Kazimiera, Kempa Henryk i Pajko Julia, Richter Karol i Schiewek Karolina, Salamucha Wilhelm i Pawelczuk Karolina, Stankin Adolf i Bruch Ernestyna, Sieński Michał i Wiśniewska Katarzyna, Wagerowski Bogumił i Kit Anna, Witkowski Michał i Laskowska Józefa, Zieliński Jakub i Rewolle Paulina, Zaborowski Wilhelm i Glazer Katarzyna⁷¹.

Księga urodzeń dostarcza prawie kompletny wykaz nazwisk z omawianego terenu. Oto przykłady według kilku liter alfabetu. Alenz, Anders, Aspis, Eberhard, Ebing, Engel, Elsner, Gerwin, Gilzebach, Gołąbek, Gordziewska, Grabowski, Grinda, Glaser, Gross, Gryczan, Günter, Jabłonowski, Janczewski, Jancyk, Jäger, Jenis, Jendrych, Jeromin, Jesiorek, Josewig, Jung, Just, Ohland, Olias, Okuń, Okuniewski, Osrowski⁷².

12. Szkolnictwo

Każde ze skupisk osadników ewangelickich posiadało swoją szkołę. W 1844 r. w gimnazjum łomżyńskim uczył pastor Müller. Po powstaniu styczniowym w Łomży były dwa gimnazja, męskie i żeńskie, ale nie wiele młodzieży ewangelickiej uczęszczało do nich; do gimnazjum męskiego: w 1890 r. – 7 osób, w 1900 r. – 12, w 1908 r. – 6; do gimnazjum żeńskiego: w 1890 r. – 13, w 1900 r. – 10, w 1909 r.

⁷¹ ArPI, Akta małżeństw parafii ewangelickiej 1865-1867.

⁷² ArPI, Akta urodzeń parafii ewangelickiej 1846-1864.

– 3 osoby. W gimnazjach pracowali profesorzy ewangeliccy, którzy uczyli głównie języka niemieckiego, a pastory: Frydrych Wendt 1868-1869, Juliusz Pastenaci 1869-1874, Teodor Ludwig 1876, Kacper Mikulski od 1884 r. nauczali religii. W Srebrnym Borku szkołę otwarto przed 1868 r., w Paproci Dużej około 1875 r. Było też kilka szkół charakterze religijnym, zwanych kantoratami⁷³.

13. Wojny światowe

Pierwsza wojna światowa oznaczała radykalną zmianę położenia protestantów w Królestwie Polskim. Władze carskie uważały ich za Niemców, a tych z kolei, jako że Rosja prowadziła z państwem niemieckim wojnę, zaczęły uznawać za potencjalnych szpiegów i dywersantów. W grudniu 1914 r. gubernator łomżyński przekazał naczelnikom powiatów wskazania nadesłane mu z ministerstwa. Przez „kolonistów”, pisał, trzeba rozumieć mieszkańców wsi narodowości niemieckiej i tych należy wysiedlić, nawet gdy deklarowali narodowość polską. Wysyłce do Rosji nie podlegają mieszkańcy miast, osoby pełniące wyższe stanowiska społeczne i państwowe oraz mężczyźni mający być wkrótce powołani do służby wojskowej; tych należy obserwować. Co do kolonistów wyznania katolickiego, traktowano ich łagodniej niż kolonistów wyznania ewangelickiego. W 1915 r. z powiatu łomżyńskiego wywieziono do guberni saratowskiej 109 mężczyzn, od 15 lat wżwyz. Niektórzy koloniści, chroniąc się przed wywózką, przechodzili na tereny zajęte przez wojsko niemieckie. W marcu 1915 r. generał-gubernator warszawski polecił konfiskować takie gospodarstwa, o czym gubernator łomżyński powiadomił naczelników powiatów i zobowiązał ich do ochrony pozostawionych dóbr. Polecenia nie zdążono spełnić, bowiem wkrótce armia niemiecka zajęła omawiany teren, a koloniści mogli wrócić⁷⁴. Do 1916 r. ludność luterkańska w Królestwie Polskim zmniejszyła się na skutek wysiedleń i wyjazdów do Niemiec, do około 250 tys. osób. Jeszcze większe zmiany spowodowała druga wojna światowa. W końcu 1939 r. Łomżę i okolice włączono do Republiki Białoruskiej. Na mocy układu

⁷³ W. JEMIELITY, *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*, Warszawa 1994, s. 112, 128. Por. W. JEMIELITY, *Szkoły powszechne w województwie białostockim w latach 1919-1939*, Łomża 1991; tenże, *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919-1939*, Łomża 1991. A. DOBRONSKI, *Łomża w latach 1866-1918*, Łomża-Białystok 1993, s. 97.

⁷⁴ ArPb, Kancelaria gubernatora łomżyńskiego 1867-1918, sygn. 1208 k. 150, sygn. 1552 k. 4.

rządów Rosji i Niemiec ewangelicy opuścili swoje gospodarstwa i wyjechali. Po wojnie nie wrócili na te tereny⁷⁵. Można tu wspomnieć o licznych rolnikach pochodzenia niemieckiego w sąsiednim powiecie ostrowskim. Z jego terenu też wywożono ludność do Rosji⁷⁶.

AUGSBURG PROTESTANTS IN ŁOMŻA AND NEIGHBORHOOD

SUMMARY

Greater number of the Protestants came to Łomża District in the beginning of the nineteenth century, in the year 1806. They even tried to establish their Parish in Łomża. For many years a clergyman from distant town Suwałki arrived here several times a year. Since the year 1839 records of Birth, Marriage and Death were registered in Łomża, until when, four years later, a clergyman settled in. Generally, the Parish covered the area of the former Łomża District, that was inhabited by almost one thousand of Augsburg Protestants. The congregation prayed in one of the rooms of the grammar – school, and since the year 1854 in the post Jesuits« church transferred to them. Protestants came to Łomża District from the neighboring Prussia and mainly settled in small towns, however a few of them settled in the villages along the border with Prussia. Most to them knew the language of the area and they prayed in Polish language in their church. They worked as: clothiers, millers, bricklayers, carpenters and many others. By the time their own Parish was established in Łomża they had baptized their children and got married in Catholic churches. Also their cemeteries were still close to

⁷⁵ E. ALABRUDZIŃSKA, *Kościóły*, s. 33. W. JEMIELITY, *Kościół ewangelicko-augsburski*, s. 426. Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943, Krakau 1943, s. 76.

⁷⁶ ArPb, Kancelaria gubernatora łomżyńskiego, sygn. 1035 k. 82; sygn. 1208 k. 5, 27, 74-113, 128-130, 150, 157; sygn. 1210 k. 23; sygn. 1448 k. 1 n.; sygn. 1552 k. 4; sygn. 1578 k. 1-18. Por. J. WIŚNIEWSKI, *Rys dziejów osadnictwa na Wschodnim Mazowszu*, Literatura Ludowa. Ziemia Łomżyńska 1962, nr 4-6, s. 19.

the Catholic ones. Marriages between Protestants and Catholics also happened, but it occurred more frequently between the two World Wars. Coexistence of the two Christian religions was stopped by the II World War when the Protestants left the area of Łomża District.